

Міфогеографія: теоретична рамка дослідження множинних контекстів
місця й інструмент презентації міст-на-кордоні

Іван Мітін

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 40-57.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

**МІФОГЕОГРАФІЯ:
ТЕОРЕТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ
МНОЖИННИХ КОНТЕКСТІВ МІСЦЯ
Й ІНСТРУМЕНТ ПРЕЗЕНТАЦІЇ
МІСТ-НА-КОРДОНІ**

Прикордоння – це не тільки *лінія* кордону; прикордоння – це не тільки складна й суперечлива, специфічна *смуга* навколо цієї лінії. Прикордоння – це насамперед *особливий зміст місця*, особливий просторовий міф, що може носитися в повітрі або бути невлвовимою примарою, яка переслідує простір. Якщо ми погоджуємося, що Прикордоння не тотожне Кордонові як лінії, – ми робимо ситуацію такою, що не піддається розв’язанню. Якщо Прикордоння – це смуга, по обидва боки якої перебувають якісь протилежні одна одній даності, то виходить, що Прикордоння має кордони! Про кожен із цих кордонів можна знову говорити те саме, що й про перший, – ми одержимо в результаті *нескінченне* число прикордонь, які виходять одне з іншого. Цей абсурдний приклад показує особливості Прикордонності-як-Ідеї.

Прикордонність – це *почуття* двоналежності і взаємоналежності; це неминуче нашарування Свого і Чужого. Тому Прикордоння – це неминуче множинні світи. Важливо підкреслити, що ці світи не просто співіснують – вони відповідають одному й тому самому географічному місцю: це його *множинні реальності*.

Це означає, що *дослідження прикордоння* (border studies) потребують не просто погляду на соціальну, культурну, політичну, економічну реальності досліджуваних ними об’єктів. Ці дослідження мають, по-перше, звертати особливу увагу на специфічні *простори уявлень*, простори сприйняття, бо тільки в них може бути сформована Прикордонність-як-Ідея. По-друге, дослідникам прикордоння необхідно мати якийсь інтегральний погляд, який дозволив би створити одного разу *цілісну «картинку»* множинних реальностей прикордоння – інакше яким чином ідентифікувати саме поняття Прикордоння?

Ця стаття пропонує один із таких поглядів, що ґрунтується саме на вивченні *зв'язків простору реальних об'єктів, за якими ведеться спостереження, і простору уявлень*. Одразу відзначимо: у дослідженнях прикордоння не може і не повинно бути однаковості в поглядах і підходах, тому і наш – *міфогеографічний* – підхід у жодному разі не претендує на універсальність.

Наше завдання – показати, як можна досліджувати простір і місце через звертання до просторових текстів, міфів, образів, розкрити можливості міфогеографії як інструмента, що дозволяє не тільки описати прикордоння, але і виявити, несподівано знайти Прикордонність-як-Ідею – *сконструювати* місто-на-кордоні.

Місце як палімпсест

Кожне місце – це не просто об'єкти, ознаки, елементи, характеристики, які реально можна спостерігати. Необхідно говорити про те, що *кожне місце можна сприймати й інтерпретувати*. У процесі нескінченного семіозису просторових міфів створюється безліч реальностей одного місця. Суть цього процесу в *нескінченній інтерпретації* (оцінці, описі, аналізі тощо) просторових уявлень.

У результаті кожному місцю у відповідність можна навести *палімпсест*, як *множинність* розгалужених семіологічних систем. Сам палімпсест – це *цілісна сукупність шарів*, кожен з яких може за певних умов стати головним.

Місце у свідомості і самосвідомості – це не просто конгломерат якихось уявлень; так само й інформація про нього не є звичайною сумою якихось ознак, елементів місця. Дані про місце складаються в *контексти* ознак, кожна з яких цілісна, кожна з яких – це якийсь образ місця або сконструйований його імідж. Місце в інформаційному полі – це безліч контекстів, тобто безліч «реальностей».

Кожен шар місця як палімпсеста, з одного боку, є *автономним*, таким, що актуалізується тільки в контексті своєї домінанти, а з іншого боку, він є *частиною* всього палімпсеста. Кожен такий шар і є *одним із множинних контекстів* місця – однією з його реальностей. Цими множинними контекстами (реальностями) місце і покликана займатися міфогеографія.

У результаті кожне місце, власне, постає не тільки через об'єкти, які реально можна спостерігати, але – чимраз більше – через *їх оцінки та*

інтерпретації. Кожен регіон, кожне місто і кожна місцевість нижчого рангу стає не просто ланкою в адміністративній системі країни, але дістає якісь свої особливі міфи й уявлення.

Географічні характеристики й образи

Основним завданням географії як просторової (хорологічної) науки залишається *створення комплексних географічних характеристик* (КГХ). Серед безлічі методик і методологій варто вибрати дві множинності, об'єднані ідеологічно. Про це писав ще Альфред Геттнер, розмежовуючи образний і пояснювальний опис¹. Назвемо їх двома шляхами до комплексності. Перший – *аналітичний* – ґрунтується на структуруванні, класифікації і таксономізації всієї інформації про місце. Другий, *синтетичний*, має у своїй основі добір одиниць інформації й прагнення до цілісного її подання за рахунок повноти. Тексти про місця, створені у результаті застосування цих двох ідеологій, можна назвати, скориставшись термінологією засновника радянської економічної географії М. М. Баранського, відповідно *описом* і *характеристикою*. «В описі йдуть у певному порядку, від полицки до полицки, від номера до номера, не відбираючи ознаки за їх важливістю, не турбуючись про внутрішній зв'язок <...>Для характеристики відбираються найважливіші риси, що відрізняють одну країну від інших; ці риси об'єднуються у певний зв'язок між собою, у певну систему, з них виділяється провідна, яка посідає в цій системі центральне місце»². Інакше кажучи, *в основу створення опису покладено принцип структурування всієї інформації як предмета аналізу, а в основу синтезу характеристики – добір «видатних» одиниць інформації*.

На наш погляд, *продуктивнішим є синтетичний шлях до комплексності*. Головна властивість його, своєрідний «секрет», полягає у тому, що всі елементи місця *не* розділяють за родовою належністю. Вони поєднуються навколо однієї або кількох домінант. *Домінанта* – це якась головна ознака місця (на зразок того, як в архітектурі домінантою є провідний елемент у системі сприйняття архітектурного ансамблю). Кожна дійсна КГХ містить у собі вказівки на різномірні елементи місця, об'єднані *єдиним принципом пояснення зв'язку між ними – домінантою*. «Прагнення» тексту характеристики до домінанти визначає і забезпечує її *цілісність*. Таким чином, у характеристиці будь-якого місця основою стає установка на *добір інформації з метою опису місць за домінантами, виділеними*

кожним дослідником *суб'єктивно й індивідуально* для кожного місця, і наступне їх можливе об'єднання через внутрішні й зовнішні *текстуальні переплетення*³.

Історія географії в ХХ столітті показує: більшість комплексних географічних досліджень у наш час пішла, на жаль, аналітичним шляхом. Продуктивні винятки знаходимо у сфері *гуманітарної географії*⁴, яка лише формується в Росії. Важливо підкреслити, що дослідження з відпрацювання синтетичного методу створення КГХ пов'язані, по-перше, з кооперацією географії з *гуманітарними науками* і, по-друге, – з відображенням і вираженням *не власне території, а її сприйняття*.

Серед розробок гуманітарної географії необхідно відзначити концепції культурного ландшафту, трактування якого неоднозначні⁵, і географічного образу, що розвивається як у межах, так і за рамками географії (образ місця, образ міста)⁶.

Дж. Голд указує на два основних значення терміна «географічний образ»: значення, «яке в географічній літературі звичайно сприймається як синонім індивідуально організованих суб'єктивних знань людини про довкілля», і «уявна картинка, яку можна викликати у свідомості, коли індивід, предмет, місце або територія перебувають поза межами сприйняття нашими органами відчуття»⁷.

За Д. Замятігіним, «географічні образи – це стійкі просторові уявлення, що формуються в результаті будь-якої людської діяльності (як на побутовому, так і на професійному рівні). Вони є, як правило, компактними моделями певного географічного простору (або географічної реальності), створеними для більш ефективного досягнення якої-небудь поставленої мети»⁸. Близько до останнього розуміння підходить О. О. Лавренова, яка визначає образ як «систему уявлень про геооб'єкт, яка містить всі нюанси його стійких культурних значень (зокрема стереотипних і символічних)»⁹.

Географічні образи, таким чином, – це своєрідний «місток» від вивчення уявлень і сприйняття гуманітарними науками до КГХ у географії. Упровадження концепту географічних образів є одним з інструментів, здатних змінити простір. Що ж це за простір, що виникає як атрибут і результат образно-географічного мислення? Образ передбачає з самого початку зміну простору, будучи втіленням *не-реальності*. «Образи не є відтвореннями або копіями раніше сформованих перцептів, оскільки сприйняття по своїй суті не зводиться, у першу чергу, до одержання перцептів. Образи – це не картинки в голові, а плани збору інформації з потенційно доступного середовища»¹⁰.

Це означає, що географічні образи переводять географічний простір з області охоплюваного сприйняттям в область охоплюваного уявою. При цьому слід відзначити, що «це не субпродукт або ерзац справжнього географічного знання, а специфічне географічне знання, яке є буфером або медіатором між традиційною системою географічних знань – досить інерційною та громіздкою – і потребами жорстко спеціалізованого мислення в різних галузях знання і людської діяльності»¹¹. Образи зміщують акцент у географічному дослідженні від реального об'єкта до уявлення про нього, від чіткої одиниці простору до гри з простором, *суб'єктивної інтерпретації*, а значить – це й до специфічних просторових міфологій.

Просторові міфи

Міфи, зокрема й просторові, були ретельно вивчені стосовно традиційних суспільств¹². Однак «міфи, поза тим, це не справа минулого, оскільки людське розуміння залишається обмеженим. Політичні міфи лежать на поверхні. Географічні міфи, дійсно, не настільки очевидно існують. Ми знаємо про фізичні характеристики Землі більше ніж 1500 р., але це знання колективне, воно зберігається в масивних енциклопедіях і географічних працях. Знання, яким володіють індивідууми як члени певних соціальних груп, залишається дуже обмеженим, вибіркоким; воно варіюється відповідно до способу й умов життя»¹³.

Дослідження первісних суспільств, у яких міфи є «живими», указують на «чітку грань, що розрізняє міф – «сказання істинне» і ті оповідання й казки, які вони відносять до «сказань вигаданих»¹⁴. Таким чином, відповідно до сучасних наукових уявлень, міф – «це не вигадка, але – *найяскравіша і найреальніша дійсність*»¹⁵. «Міф говорить тільки про те, що відбувалося *реально*, про те, що себе повною мірою виявило»¹⁶. Простіше кажучи, *міф – це реальність*. Ми можемо розглядати просторові уявлення (інтерпретації реальності) як міфи.

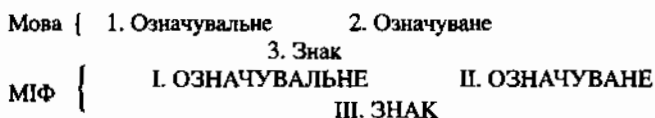
У чому секрет поєднання в міфі *деформації* дійсності і збереження її в реалістичному вигляді? Річ у тім, що міф, «не бажаючи ні розкрити, ні ліквідувати поняття, його *натуралізує*. У цьому головний принцип міфу: перетворення історії на природу. Звідси зрозуміло, чому *в очах споживачів міфу* його інтенція, адресна спрямованість поняття можуть залишатися явними і при цьому здаватися безкорисливими: той інтерес, заради якого висловлюється міфічне слово, виражається в ньому цілком відкрито, але

відразу застигає в природності; він прочитується не як спонування, а як причина»¹⁷.

На думку Ролана Барта, *міфом може бути усе, що завгодно*, – принаймні воно стає таким, коли «до його чистої матеріальності додається певне соціальне застосування»¹⁸. Виходить, у географії міфом може стати усе, що завгодно? Так, але *міфи розрізняються за своєю стійкістю*. Тому вони будуть виражатися чіткіше у визначеному. Для нас важливим є такий аспект: «міфічне слово створюється з матеріалу, вже обробленого з метою певної комунікації, оскільки в будь-яких матеріалах міфу, образних або графічних, уже передбачено їхнє розуміння як знаків, то про них можна думати незалежно від їхньої матеріальної основи»¹⁹. Ми будемо, в основному, звертатися до теорії і практики міфологій, говорячи про КГХ як міф. Інакше кажучи, розглядаючи КГХ у семіологічних категоріях, ми повинні вважати їх міфами.

Як виникають просторові міфи? *Міф – це вторинна семіологічна система*, побудована так:

Рис. 1. Міф як вторинна семіологічна система²⁰

Можна сформулювати *три принципи створення КГХ-міфів*²¹.

1) По-перше, КГХ, як і міф, має *ґрунтуватися на реальності*; кожна КГХ повинна спиратися на реальність місця або іншої його КГХ, стаючи просто наступною її інтерпретацією.

2) По-друге, ми повинні чітко собі уявляти *потенційних споживачів*, на яких націлена наша характеристика. Це група людей, яка володіє деякими особливостями, які нам треба враховувати.

3) По-третє, розглядаючи реальність як основу КГХ-міфу, ми не повинні забувати і про реальність, конструйовану людьми. Ми маємо враховувати сформовані у свідомості установки, *деякі стереотипи*.

Якщо міф є інтерпретацією мови, а просторовий міф – ще й простору, то не можна не помітити, що право на існування має й *інтерпретація міфу!* Саме так можна уявити наступну інтерпретацію простору, що ґрунтується, наприклад, на вже укорінених просторових стереотипах. *Усякий розгляд міфу є у певному сенсі теж міфом*.

Це приводить нас до тези про *множинність самих семіологічних систем*.

Перетворення змісту на форму може *повторюватися багаторазово*: жоден просторовий міф, отриманий у процесі семіозису, *не є кінцевим*. Кожен знак у певному контексті може бути перетворений на означувальне (див. мал. 1) і наповнений новим змістом на черговому витку *інтерпретації* просторових уявлень. Щоразу буде просто *заново* реалізовуватися *той самий* механізм, який до цього породив вихідний для цього ступеня інтерпретації міф.

Розуміння сутності інтерпретації простору як *семіотико-міфологічної процедури* показує, що процес семіозису, у якому на кожен знак нашаровуються знову нові значення й поняття, *нескінченний*. У географії це особливо просто: як тільки предметом дослідження стає *не простір, а оповідання* про простір (наприклад, географічна характеристика), можна говорити про наступний рівень в ієрархії семіологічних систем. «Множинність рівнів виникає як плата, внесена міфічною думкою, щоб мати можливість перейти від безперервного до перервного»²². Множинність є вкрай географічна риса просторових міфів; вона ґрунтується на складності уявлення континуального географічного простору у вигляді простору змістів або простору домінант (тобто дискретних просторів).

Підсумовуючи сказане, постулюємо:

1) *У процесі нескінченного семіозису просторових міфів створюється безліч реальностей одного місця*. Суть цього процесу в нескінченній інтерпретації (оцінці, описі, аналізі тощо) просторових уявлень. Множинність досягається звертанням до різних аспектів самого місця, аналізом вихідних текстів різного рівня ієрархії, а також множинністю авторів.

2) *У результаті кожному місцю у відповідність можна навести палімпсест, який є безліччю семіологічних систем, що розгалужуються й мають внутрішню ієрархію*.

3) *Кожне просторове уявлення, яке є їх складником, кожна КГХ місця може бути розглянута як самостійний просторовий міф*. Такий міф – це *цілісна* знакова система, організована в значеннєвому відношенні на підставі добору ознак і спрямованості їх до *домінанти*. Усякий просторовий міф, з одного боку, *автономний* і актуалізується тільки в контексті своєї домінанти, з іншого боку, є *частиною* всього палімпсеста.

Міфogeографія: «ігри з простором»

Терміном «міфogeографія» ми пропонуємо позначити нашу інтенцію до продуктивного симбіозу географії та міфології²³.

Аналіз наукових результатів семіотики простору²⁴ дозволяє звести специфіку міфogeографії до уміння виділити особливий автономний контекст ознак місця, який міг би сформувати одну з множинних реальностей місця навколо своєї домінанти.

При цьому міфogeографія не обов'язково має справу саме зі «змістом місця», не обов'язково прагне знайти особливі міфи місця, які представляють його в сприйнятті та/або уяві. Звертання до міфogeографії продукує, у першу чергу, вивчення множинних реальностей місця. Вони дійсно, на наш погляд, формуються в процесі семіозису і можуть бути розглянуті як семіологічні системи. Однак важливіше те, що кожна з цих реальностей становить певний контекст, тобто набір ознак регіону, принциповими рисами якого є:

- 1) прагнення всіх цих ознак пояснити або проілюструвати головний з них – домінанту (тобто значення цілісності і структурованості);
- 2) особливий погляд на місце, що припускає відмінний від інших розгляд регіону в системі інших місць – інакше кажучи, в основі кожного контексту має лежати особливе просторове уявлення;
- 3) неповнота контексту порівняно з цілісною картиною місця – палімпсестом; можливість уявити кожен контекст як результат добору ознак місця з певними вихідними установками.

«Ігри з простором» – географічна основа міфogeографії, її «грунт». Це створення нових реальностей, конструювання нових контекстів місця. У міфogeографії гри піддаються і простір узагалі, і кожне місце, і його реальності, і його домінанти. Це, однак, не означає, що «справжня» реальність розмивається або значення її применшується, – ми просто показуємо, як по-різному на неї можна подивитися. Щоб донести цілісну інформацію про місце, щоб зробити зрозумілими широкому колу споживачів специфічні дані, щоб зацікавити людину в тому чи іншому місці, потрібен особливий підхід, яким володіє міфogeографія. Вона не просто створює міфи, трансформує просторові уявлення. Міфogeографія – це інструмент, який дозволяє зробити простір і реальність кожного місця пластичними, який допомагає виділити саме той контекст, що є потрібним.

Нижче ми подамо два невеликих міфогеографічних тексти. Кожен з них є (ре)презентацією місця як міста-на-кордоні. Неможливо однозначно сказати, чи можна за формальними критеріями віднести ці два міста до прикордоння, адже, як ми показали вище, навіть визначаючи прикордоння як смугу, ми не в змозі ідентифікувати його межі.

Два наших міста розташовані по різні боки українсько-російського кордону: одне ближче, інше – набагато далі. Не так уже й важливо, наскільки серйозний вплив здійснює саме цей – адміністративний – кордон на ці міста. Важливо, що відчуття прикордонності, знайдене й підкреслене в КГХ кожного з цих міст, дозволяє повніше і детальніше показати ці міста в дзеркалі цілісних контекстів-реальностей.

Лебединський екотон²⁵

Перед нами на великомасштабній карті – околиці міста Лебедин (Сумська область, Україна). Чи легко *дослідити* цю територію? На наш погляд, одночасно і просто, і складно. Ця земля – типове «прикордоння», екотон: тут, серед степових ділянок, трапляються масиви лісів; типово українські назви змінюються звичайними для російського Чорнозем'я; представлено відразу кілька планувальних типів сіл... Утім, напевно, саме цим Лебединський край і *цікавий*: незвичайними сполученнями, що відкривають шлях допитливому спостерігачеві в бік від зображеної на карті території – туди, де можна, однак, знайти ті самі риси простору.

Посередині великої лесової рівнини – виразний вододіл. На південь і схід від цієї лінії всі ярочки і балки («яри») сходяться до річки Тащань, що впадає в Псел трохи південніше. На захід вода, збираючись інколи у великі річки, як, наприклад, Ольшанка, сходиться в досить широкій долині ріки Псел, відділеної від вододільних полів 6–8-кілометровою смугою лісу.

Однак ще більш помітний *вододіл* – на схід; він відтинає смугу басейну річки Олешня, яка несе свої води у Ворсклу. Утім, обидві досить великі ріки, що збирають свої води на розглянутій території, є лівими притоками Дніпра. А от вододіл між ними – уже далекий-далекий відріг Середньоруської височини. Справді, наша рівнина представлена не тільки терасами долини Псла; ближче до вододілів вона вкривається пагорбами. Так ми можемо знайти ще один кордон, який пролягає через Лебединський край: тут Лівобережжя Дніпра поступово *«піднімається»* від Придніпровської низовини до Полтавської рівнини і далі на північний схід – до Середньоруської височини.

Поглянемо на окремі ділянки *лісів і дібров* Лебединського краю. На заході – протяжна смужка соснового бору, що займає терасу долини Псла. На відстані 20 км одне від одного – два лісництва; населені пункти тільки своїми окраїнами вклинюються у лісовий масив, зате одразу кілька урочищ мають власні назви. Усюди, таким чином, ознаки «поваги» до лісу, *турботи* про нього. Дійсно, тут, як і всюди в лісостеповій смузі України, майже всі дубові ліси *перетворені* на сільськогосподарські угіддя. *Пам'ять* про лісові куточки ще зберігається як у вигляді окремих їх ділянок, так і в *топоніміці*. Крім Псла – найбільшої на розглянутій території ріки, дві з трьох відносно помітних річок мають назви, які нагадують про вільхові зарості (Ольшанка на півночі й Олешня на сході). Інший топонімічний слід лісів – назви ярів і урочищ на вододільній території, яка нині стала суцільним степом, – Попів ліс і Березовий яр.

Чи так давно було *освоєно* цю територію? Подивимося на *планувальні* особливості населених пунктів Лебединського краю. Деякі з них витягнуті уздовж річкових долин і ярів (Довжик, Влізьки, Мартинівка й ін.), на зразок сіл Прикарпаття і Поділля. Утім, цей тип поселень неодмінно змішується з традиційним для Полісся вуличним типом. Крім дійсно витягнутих «по снурку» (за виразом М. В. Гоголя, який виріс у декількох десятках кілометрів західніше) уздовж головної вулиці сіл (Миколаївка, Північне, Гринченкове), деякі мають певні відмінності. Ось, наприклад, село Калюжне – не найбільше (400 чоловік) на цій території – витягнулося на 5 км уздовж головної вулиці, однак своїми задвірками строго тримається лінії прилеглої балки. Ще характерніший приклад, який, мабуть, найбільше запам'ятовується з усіх навколишніх сіл, – село Рябушки. Це дійсно велике село (1300 чоловік) витягнулося більше ніж на десяток кілометрів уздовж своєї головної вулиці... і лише невеликий ряд будинків на заході Рябушок наводить на думку, що село насправді витяглося вздовж річки Ольшанки, на яку нібито і не «дивиться».

Більшість цих сіл утворилася під час заселення лівобережжя Дніпра в *XVII–XVIII століттях*, коли власне і виникла *Слобідська Україна* (Слобожанщина). Так і з'явилися на цій землі разом з переселенцями з Правобережжя українські назви і характерні для різних куточків як Північної, так і Західної України типи розселення. Українці селилися слободами, звідси й пішла назва Слобожанщини, що стала одним із центрів формування сучасної української мови. До речі, простяглася територія цього особливого історично-культурного району далеко на схід від розглянутої місцевості,

аж до Воронежської області (недарма М. М. Карамзін серед інших «українських міст» називає і Єлець, і Острогозьк).

Ще один кордон, знайдений в Лебединському краї, – *етнографічний*, між росіянами й українцями. Знайти його можна в різних селах цієї землі, що мають, проте, спільну рису, яку відразу помічаєш у них, – особливості їх *мікророзташування*. Вони немовби спускаються від вододілів, «*чипляючись*» за – нехай і невеликі – яри і балки. Місцеве слово «*яр*» тут має інше значення, ніж у Центральній Росії, де так називають круті береги, косогори по берегах рік. Можна сказати й інакше: поселення піднімаються від долини Псла нагору, по Ольшанці і Будилці, по маленьких безіменних ярах. Але усюди справедливі слова А. Платонова, написані, щоправда, стосовно земель, які лежать значно далі на схід: «З вододілів Росія здавалася Дванову ненаселеною, але зате в глибинах виярків і на берегах маловодних проток усюди жили села, – було видно, що люди селилися слідами води, вони існували як невільники водойм»²⁶.

Чи треба говорити, що *сільськогосподарська* діяльність була і, мабуть, залишається основною на всій цій території? Чорноземи, у міру теплий, хоча, щоправда, недостатньо вологий клімат сприяють вирощуванню тут уже не тільки зернових (як за кілька сотень кілометрів на північ), але і *цукрового буряку*. Звичайно, тут ця культура не настільки переважає, як на Правобережжі, звідки прийшли кілька століть тому предки нинішніх лебединців.

Що ж зв'язує воедино що, як ми показали, «*прикордонну*» (екотонну) територію? Крім етнокультурної, розселенської, природної спільності – звичайно, *дороги*. Навіть на звичайній великомасштабній карті можна обчислити, що цей район і справді освоєний давно, інтенсивно, і саме в сільськогосподарському відношенні – а як інакше пояснити численні дороги, які тут не лише з'єднують найбільші села і міста, але й розгалужуються, множаться, формуючи *каркас* розселення. Разюче (для умов колишнього СРСР, звичайно), як часто ці дороги перетинають адміністративні кордони районів, а часом і самі утворюють ці кордони.

Залишилася ще одна частина території – *великі*, не схожі на описані вище поселення. Серед них, звичайно, безсумнівний центр території – місто Лебедин. За деякими слов'янськими міфами, від лебедів пішла земля; так і Лебедин – тихий *центр* описуваної території, що розростається до окраїн слободами. Щоправда, Лебедин, як і належить столиці, не тільки виразник «*духу*» місця, але й захисник і «*зовнішній*» його центр – тут нібито розташовувалася ставка Петра I у роки Північної війни.

Якщо подивитися на розвиток Лебединського краю вже в останнє сторіччя, то населені пункти сьогодні стали дещо *іншими*. Крім сіл Рябушки і Будилка, що значно розрослися, є й особливі, такі як Олешня і Чупахівка. У їх плануванні уже проглядаються явні *квартали*, часто правильні, *прямокутні*, складені *багатоквартирними* будинками. Через Олешню зі сходу, до Чупахівки і далі тягнеться вузькоколійна *залізниця*. Ширококолійна дорога іде на схід від Лебедина. Це свідчення форсованого розвитку агропромислового комплексу. Вузькоколійна дорога на півдні розглянутої території зв'язувала райцентр Охтирку з Чупахівським цукровим заводом і йшла далі на південний захід до Зінькова (перетинаючи вже і кордон областей!). Ще одна залізниця – знову вузькоколійна – веде від Лебедина на південь, до с. Будилка, у якому розташовується спиртзавод. Більшість цих доріг нині не використовують, а деякі, як кажуть, і розібрані. Від них залишилися тільки правильні прямокутні квартали колись традиційних сіл.

Насправді це індикатор ще одного «кордону», який пролягає через Лебединський край. Це кордон *сільської* слобожанської глибинки й *індустріального* загалом Північного Сходу України. Сюди останній вторгається досить активно: тут пролягає лінія *газопроводу* Суми – Полтава, одного з «дублерів» знаменитого «Союзу». Утім, його виникнення пов'язане ще й з тим, що вся ця – на перший погляд патріархальна – територія лежить майже точно посередині Дніпровсько-Донецької *нафтогазоносно*ї провінції; одне з газових родовищ розміщено біля самого селища Московський Бобрик... Та й сам Лебедин уже не стільки центр обробки сільськогосподарської продукції – це центр машинобудування і промисловості будматеріалів; тут розташований і *нафтомастилозавод*.

Такий ось він, Лебединський екотон... Непомітний, начебто навмисне трохи прихований. І від цього тільки цікавіше конструювати його, ніби щоразу заново відкриваєш наступний шар, у якому раптом знову знаходиш – один за іншим – докази прикордонності цього краю.

Єлець – місто на фронтірі

Єлець (Липецька область, Росія) – місто, на перший погляд, нічим *не примітне* і не відоме. У такій ситуації залишається апелювати до тих просторів, які його утримують. І саме цей простір, який обіймає Єлецький край, є специфічним. Єлець розташовано посередині лісостепової зони, у серці російського *Підстен'я*. Цей простір – екотон – не лише кордон

природних зон, але й *Прикордоння* змістів, ідей, прагнень. «Ні гір, ні рік, ні озер, ні лісів, – тільки чагарники у виярках, подекуди переліски і лише зрідка подоба лісу, який-небудь Заказ, Дубровка, а то все поля, поля, безмежний океан хлібів. Це не Південь, не степ, де пасуться отари в десятки тисяч голів, де годиною їдеш по селу, по станиці, дивуючись їх близьні, чистоті, багатолюдності, багатству. Це лише Підстеп'я, де поля хвилясті, де всі байраки та косогори, неглибокі луки, найчастіше кам'янисті, де сільця та їхні лицакові мешканці здаються забутими Богом», – читаємо в Буніна²⁷. Далі, на Південь – степи, багатство полів і садів, татаро-монгольські орди. Тут же, навколо Єльця – *крайня точка* дотику цього Іншого світу з Руссю і Європою: *чорноземи, яри* (описані Пришвіним); знищені ліси, що стали заповідними куточками... До Єльця дійшов Тамерлан і повернув назад. Десь на рівні Єльця закінчувалася ділянка останніх заледенінь.

Екотон Єлецького Підстеп'я специфічний ще й тим, що тут уже є південні *простори*. Немає Малоросії, теплого вітру, хитросплетіння сіл Слобожанщини, величезних станиць Дону, але є вже *роздолля неєвропейське*. Ось особлива риса, здатна «підняти» Єлець з карти «розмазаного» простору Підстеп'я: кожен об'єкт, кожне узвишся, кожен вигин ріки має бути особливо відзначений, повинен стати видатним, значимим, помітним. Так і виникає місто Єлець. Це, до речі, допомагає провінційному Єльцеві по-особливому осмислити своє положення: міста нехай і периферійного, але здатного виділятися саме цією відокремленістю, відкритістю... Як і личить провінційному місту, Єлець пишається своїми непомітними подвигами: це і розворот Тамерлана («Єлець врятував Москву»), і Єлецька наступальна операція в роки Великої Вітчизняної війни, і слова «Ми з Єльця!» на стінах Рейхстагу, і перші в Росії елеватор і залізничне училище. Єлецький простір повинен бути *яскраво маркованим*, структурованим, опрацьованим до дрібничок – це особливість *провінційного міста в прикордонному Підстеп'ї*.

Єлець *починається* з особливої точки під Введенським узвозом. Тільки не треба підходити занадто близько, треба відійти ще трохи назад, на лівий берег Єльчика – і ось він, початок Єльця, його *метагеографічне джерело*.

Десь тут була битва з Тамерланом, тривалий кровопролитний бій. Десь тут – і тільки тут – можна побачити увесь Єлець, вибрати свій Єлець, охопити його єдиним поглядом. Це навіть не просто джерело – це *точка біфуркації*.

Перший напрямок, який сам так і напрашується – на південний захід і нагору. Через Єльчик. Нагору по Введенському узвозу. Крутий схил. Нагору – Введенська церква, куди приходили всі єлецькі гімназисти, вчителі й учні, – Бунін, Розанов, Пришвін... По Введенському узвозу – підйом звідси до Міста, уже не просто Єльця, а саме до міста. Підйом – по лівій стороні тягнуться неправильні вулиці з наліпленими будинками – це «нижній світ» під Собором. Прямо нагору – Введенська церква, будинок ієромонаха Нектарія, будинок, де квартирував у Єльці Розанов. І вінець цього підйому нагору, до духовного високого світу, до Міста – Собор.

Собор – переломна точка. *Вхід до Міста*. Знизу нагору до Собору – це підйом від битви з Тамерланом, від Дикого Поля, від плутанини стихійно виниклих кварталів – до Високого, до Міста, до запланованого і навмисно створеного, до цивілізації, до духовності, до *осмислення*.

Місто над Собором – особливий світ. Тут повністю збережено квартали забудови XIX століття, по червоній лінії вулиць ще катерининських планів. Навіть нові невеликі будинки – реконструйовані старі – не порушують ландшафту. Він *стійкий, збалансований, гармонійний*. Вулиці акуратно орієнтуються на свої храми. Єлецький «Арбат», вулиця Миру, вона ж Торговецька, так і не стала справжнім центром і залишилася просто вулицею, на якій є кілька гарних продуктових магазинів. Така звичайна вуличка, і очам зачепитися немає за що. Мабуть, цей світ теж орієнтується саме на Собор, виглядаючи з дворів і двориків, з бокових вулиць. Але є в ньому й щось своє, підкреслено купецьке, міське, цивільне.

Точка знання, світла, усвідомленості – гімназії. Точка особливої міської ситуації – Пожежна каланча. Явна *альтернатива* православному Єльцеві – своя візуальна вертикальна домінанта. Суто *світська*. Мало не перша. Важливо, що і вона до цього часу виконує свої споконвічні функції: будинок, як і раніше, займають пожежники.

Собор – це ще й знакове місце, символ Єлецького Фронтиру, втілення *прикордоння*. Собор – на кордоні Русі й Дикого Поля; він, однак, ще й на кордоні купецького Міста і нижнього світосхилу; на кордоні профанного світу, що тягнеться від Красної площі нагору, і сакрального світу Введенського узвозу; на кордоні Міста взагалі і Слобідського Єльця.

На півночі міста це прикордоння ще простежується за смугою – за новим корпусом Університету, за Театром, на захід від Бабиного базару. Поступово *Місто спускається вниз, стає усе більше слободою*; вулиці стають ширшими, а їх проїзна частина вужчою. Тільки не знайти виразника цієї ідеї:

надто вже непомітним є цей перехід, він прихований. Можливо, його знаки треба шукати в елецьких напівміфічних підземеллях, у яру на березі Єльчика, у Христорождественській церкві, на різкому спуску вулиці Леніна до Знам'янського монастиря. Десь тут затаїлося ще одне знакове місце – *потаєний Єлець*. На кордоні з Іншим Єльцем – Містом Слобід.

Тепер, нарешті, другий шлях. Від моста на Введенському узвозі – і знову *нагору*, але вже не в Місто. У *Поле*, у *Підстеп'я*, у *Слободи*, що символізують волю. А з іншого боку, навпаки, – замкнуті світи, *закриті*. Світ слобід суперечливий.

Найяскравіший їхній виразник – Знам'янський Кам'яногірський монастир. На горі і під горою одночасно. Значна частина його території зайнята приватними будівлями. Знам'янський монастир – ще один центр *духовності* Єльця – Єльця як духовної столиці Чорнозем'я; він же – і виразник *закритого світу*, світу тихої провінції, усамітненості, умиротворіння. Дуже сакральний світ. Підмонастирська – *найбільш закрита, найбільш відособлена слобода*.

Поруч з нею – *Чорна Слобода*. Потрапити сюди з монастиря досить складно. Слободи формують автономний світ, виступаючи провідниками від міста до Підстеп'я. Останнє вривається в Єлець між слободами, *ярами*. У Чорній слободі оригінальна деревоподібна структура – від міста, на північ, уздовж головної вулиці. Центрування простору слободи – *лінійне*, за рахунок головної вулиці, за рахунок системи візуальних домінант-орієнтирів (храмів). Орієнтація ця – на Місто. Чорна Слобода *жорстко відмежована від Міста й надзвичайно від нього залежна*.

У *Ламській* Слободі немає знакових точок: там багато порожніх просторів. Ламська – простір-ресурс, *Єлецька Азія*. У *Ямській* – теж немає; це – *Єлецький Південь*. Пірамідальні тополі – начебто потрапляєш до невеликого донбаського містечка.

Стягує воедино ці дві слободи третя – Аргамача. Ця слобода – джерело розмаїтості, *джерело диверсифікованості інших слобід*. Тут є й південні мотиви Ямської Слободи, але при цьому вся Аргамача чітко зав'язана на Місто, як і Чорна Слобода. Часом вулиці Аргамачої навіть нагадують «сільськість» окраїнної елецької слободи – Ольшанця. Площа, що зовсім несподівано з'являється біля магазину, нагадує про Стрілецьку Слободу. Тут є всього потроху від кожної з інших слобід, але є й власне, особливе, неповторне. Будинки піднімаються по хвилястому схилу нагору. Не як у Монастирі або в Чорній, а саме хвилями, утворюючи стежини замість

вулиць, формуючи рукотворні тераси, дивні двори, світ дахів і парканівів, південні завулки, обгороджені пісковиком...

Створюється дійсно специфічний світ Аргамачої Слободи. Аргамача – свій світ у розумінні *Структури*. З цієї структури може народитися й особливий світ Міста в Єльці, й ідея органічного перетікання його в слободу, ...і особлива чарівність, яка чекає на свого Буніна або Пришвіна. Структура Єльця – тут, в Аргамачій Слободі.

Ця *опозиція* Аргамачої й Міста, а по суті Слободи і Міста, роздоля Підстеп'я (Дикого Поля) і Міста (купецького, торговельного, духовного центру), і породила вихідну точку Єльця між Собором і Аргамачою. І показала яскраво й ідею *Прикордоння*, таку виразну для Єльця, видиму майже в усіх його знакових точках... Не просто духовний центр, місто Буніна, не просто органічний культурний ландшафт купецького міста, не проста безліч особливих світів *слобід* – а ще щось між цим. На цьому екотоні, на цьому фронтірі – Єлець, ніби й справді *збережений, такий, якого оберігають і який оберігає*. Він народжується десь тут – і неминуче повертається сюди знову.

* * *

Простір прикордоння, як ніщо інше, є багатим *полем* для виділення множинних контекстів місця і *конструювання* нових реальностей. Це зумовлено сплетінням неоднозначних змістів місця, пов'язаних із взаємним накладенням сусідніх просторів.

З одного боку, міфогеографія виступає *теоретичною рамкою* дослідження множинних реальностей Прикордоння. Вона дозволяє зрозуміти, як можуть *співіснувати* суперечливі образи та ціннісні установки в одному конкретному місці – а саме так найчастіше і відбувається в Прикордонні. Міфогеографія дозволяє, залежно від умов, сформуванати необхідний контекст-реальність місця, виступаючи, таким чином, *інструментом презентації* міста-на-кордоні.

З іншого боку, ігри з простором дозволяють *цілеспрямовано* знаходити Прикордонність-як-Ідею, як особливий контекст *багатьох* місць. Дійсно, історичні, соціальні, культурні, економічні особливості багатьох сіл і міст дозволяють виділяти в них *контактні зони* взаємовпливу протилежних ознак, сліди історично існуючих кордонів тощо. Це відкриває можливості більш повного відображення і багатой *інтерпретації* просторових змістів місця – *репрезентації* його як міста-на-кордоні.

¹ Геттнер А. География. Её история, сущность и методы. – Л.– М., 1930. – С. 354–361.

² Баранский Н. Н. О связи явлений в экономической географии // Баранский Н. Н. Избранные труды: Становление советской экономической географии / Редкол.: В. А. Анучин и др. – М., 1980. – С. 166.

³ Митин И. И. Комплексные географические характеристики. Множественные реальности мест и семиозис пространственных мифов. – Смоленск, 2004. – С. 48.

⁴ Див.: Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов. – СПб., 2003.

⁵ Див., например: Каганский В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: Сб. ст. – М., 2001; Калуцков В. Н. Схематизация культурного ландшафта // Культурный ландшафт: Теоретические и региональные исследования. Третий юбилейный выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» / Отв. ред. В. Н. Калуцков, Т. М. Красовская. – М., 2003. – С. 10–19; Симонов Ю. Г. Культурный ландшафт как объект географического анализа // Культурный ландшафт: Вопросы теории и методологии исследований / Семинар «Культурный ландшафт»: второй тематический выпуск докладов. – М.– Смоленск, 1998. – С. 34–44.

⁶ Див., например: Гачев Г. Д. Вещают вещи, мыслят образы. – М., 2000; Замятин Д. Н. Гуманитарная география...; Он же. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. – Смоленск, 1999; Замятина Н. Ю. Взаимосвязи географических образов в страноведении: Дисс. ... канд. геогр. наук. – М., 2001; Игнатъева И. А. Образный каркас исторического города // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. ассоц. семиотики пространства / Под ред. А. А. Барабанова. – Екатеринбург, 1999. – С. 431–440; Коломейцева О. В. Образ города в новейших отечественных исследованиях // Культурный ландшафт: Теоретические и региональные исследования... – С. 78–88; Конева Е. В. Образ города как коммуникативная знаковая структура – текст // Семиотика пространства... С. 413–430; Лавренова О. А. Географическое пространство в русской поэзии XVIII – начала XX в. (геокультурный аспект). – М., 1998; Линч К. Образ города / Пер. с англ. В. Л. Глазычева; сост. А. В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова. – М., 1982.

⁷ Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии / Авт. предисл. С. В. Федулов. – М., 1990. – С. 67.

⁸ Замятин Д. Н. Гуманитарная география... – С. 48.

⁹ Лавренова О. А. Указ. соч. С. 12.

¹⁰ Там само. – С. 145.

¹¹ Замятин Д. Н. Моделирование... – С. 204.

¹² Див., например: Леви-Строс К. Мифологики: В 4 т. – М.; СПб., 1999. – Т. 1. Сырое и приготовленное; Элиаде М. Аспекты мифа / Пер. с франц. 2-е изд., испр. и доп. – М., 2001; Он же. Священное и мирское / Пер. с франц., предисл. и коммент. Н. К. Габровского. – М., 1994.

- ¹³ Tuan Yi-Fu *Space and Place. The Perspective of Experience*: 9th ed. – Minneapolis-London, 2002. – P. 85. Переклад мій. – *І. М.*
- ¹⁴ Элиаде М. Аспекты... – С. 36.
- ¹⁵ Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Лосев А. Ф. Из ранних произведений. – М., 1990. – С. 396.
- ¹⁶ Элиаде М. Аспекты... – С. 34.
- ¹⁷ Барт Р. Мифологии / Пер. с франц., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина. – М., 2000. – С. 255.
- ¹⁸ Там само. – С. 234.
- ¹⁹ Там само. – С. 235.
- ²⁰ Там само. – С. 239.
- ²¹ Митин И. И. Комплексные географические характеристики... – С. 71–73.
- ²² Леви-Строс К. Указ. соч. С. 324.
- ²³ Див. також: Митин И. И. Регионализация и мифогеография // Логос. – 2005. – № 1 (В печати).
- ²⁴ Див.: Барабанов А. А. Чтение города // Семиотика пространства... – С. 325–354; Игнатъева И. А. Указ. соч.; Конева Е. В. Указ. соч.; Пучков М. В. Семиотические взаимосвязи архитектуры и языка // Семиотика пространства... – С. 115–153; Tchertov L. Spatial semiosis in culture // Sign System Studies (Труды по знаковым системам). – Tartu, 2002. – Vol. 30.2. – P. 441–454.
- ²⁵ Див. також: Митин И. И. Лебединское пограничье // География. Еженедельная газета Издательского дома «Первое сентября». – 2004. – № 27–28. – С. 47–49.
- ²⁶ Платонов А. П. Чевенгур: Роман / Подготовка текста М. Платоновой; Вступ. статья С. Семеновой. – М., 1988. – С. 96.
- ²⁷ Бунин И. А. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1988. – Т. 5. – С. 15.
- (Переклад з російської В. Ф. Максименка)*